

Az észtek Szent Bertalan-éjszakája

Kerek hatvanöt éve, 1941. június 14-én ismét tragikus fordulatot vett a három kis balti nép, köztük észtek nyelvrokonaink történelme. A 13-áról 14-ére virradó éjszakát a történészek joggal nevezték el később a balti népek Szent Bertalan-éjszakájának, az alig egymillió észtség (és a valamivel nagyobb lett és litván nemzet) életében ugyanis ezen a napon olyan szenvedések sorozata kezdődött el, amelyeket leginkább az örmények exodusához vagy a náci haláltáborok rémtetteihez hasonlíthatunk. Több hullámban ártatlan emberek tízezreit hurcolták Szibériába, sorozták be a német vagy a szovjet hadseregbe, több tízezer ember (az értelmiség java) pedig – a második orosz megszállást megelőzően – külföldi emigrációba kényszerült. Az észtek embervesztése meghaladta az összlakosság 25 százalékát.

A szovjet deportálás és a nagy menekülés történetéről ma már meglehetősen sok dokumentumból értesülhetünk. Utalok itt mindjárt a *Hitel*-ben az elmúlt év során megjelent két esszére (Ain Kaalep: *Az észtek és a fasizmus*, illetve Hellar Grabbi: *A nagy menekülés* című írására). A most közölt két írás a Szibériába hurcoltak tragédiájába enged bepillantást. Az egyik Mart Laar észtek történész és volt miniszterelnök munkája: írása (melyet bátran nevezhetünk esszének is) eredetileg előszó volt, előszó egy általa szerkesztett dokumentumkötet élén. A „14. juuni 1941 – Mälestusi ja dokumente” (1941. június 14. – Emlékek és dokumentumok) a tallinni Valgus kiadónál jelent meg 1990-ben, egy évvel az észtek független államiság helyreállítása előtt! Az emlékezőrészlet ugyan csak ebből a kötetből való.

JÁVORSZKY BÉLA

MART LAAR

Ezerkilencszáznegyvenegy június tizennegyedike

A kitelepítés, a lakosság szülőhelyéről való erőszakos eltávolítása emberiség ellenes bűntett. Ezt mondja ki az 1968. november 26-án elfogadott és az emberiség ellenes bűnök elévülhetetlenségéről kötött nemzetközi megállapodás.

Hogy mit jelent ez a fogalom a gyakorlatban, azt az észtek az évszázadok során többször megtapasztalhatták. A XVI. században dúló livóniai háborúban, Rettenetes Iván uralkodása idején kétszer üzték el otthonukból Tartu város lakosait – így büntették meg őket, amiért nem akartak orosz igát a nyakukba venni. Ugyan-

ez a sors várt rájuk a nagy északi háború alatt, amikor is az orosz hadsereg egész Észtországot földülta, Tartuval pedig különös kegyetlenséggel bánt el: lakóházait felrobbantotta, lakóit magával hurcolta Oroszországba. Nem csoda, hogy költészetünk egyik legkorábbi darabjának (*Oh, ma vaene Tartu-liin*) ez a témája.

Mindez azonban ma már távoli múlt. Valószínűleg kevesen gondolták, hogy a tragédia századunkban megismétlődhet. Méghozzá Európában, a világ legcivilizáltabb földrészén. Épeszű ember aligha tudta elképzelni ezt a gázságot és erőszakot.

És mégis: 1941. június 14-én férfiakkal és nőekkel, aggastyánokkal és gyermekekkel zsúfolt vonatok hagyták el Észtországot. Ezek indultak marhavagonokban az ismeretlen jövő felé, amelyre biztonságos világban felnőtt emberként nem voltak, nem is lehettek fölkészülve. Volt, aki megtévelyodott, volt, aki éhen halt, mások az elszenvedett lelki sérülésekbe pusztultak bele – tény, hogy erről az ismeretlenbe vezető útról kevesen tértek vissza a szülőhazába.

A közel tízezer ártatlan ember deportálása – bírói ítélet és a védekezés legcsekélyebb lehetősége nélkül – sokként érte a társadalmat. Még érthetlenebb volt a döntés a nők és a gyermekek esetében. Ez az erőszak indította el 1944-ben a tömeges menekülést, ez kényszerítette több tízezer férfit arra, hogy kétségbeesésében fegyvert fogjon, és harcoljon a német hadsereg soraiban.

Elvben számítani lehetett persze a megtorlásra. Hátunk mögött volt már a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos melléklete szerint lezajlott szovjet megszállás, és megtörtént az észti államiság fölszámolása. Az ország gazdaságát szétverték, az életszínvonal zuhanásszerűen romlott. Az 1918-as szabadságharc emlékműveit lerombolták, az állami lobogót meggyalázták. És még mielőtt hivatalosan is elveszett volna hazánk függetlensége, megkezdődtek a tömeges házkutatások és letartóztatások. És kezdetét vette a deportálás.

Johan Laidoner tábornokot, az észti hadsereg főparancsnokát, szabadságharcunk hőst 1940. július 19-én tartóztatták le, és feleségével együtt Oroszországba szállították. Kezdetben Penzában laktak egy villában, házi őrizetben. A következő évben mindkettőjüket rabosították, egy penzai, majd egy kirovi börtönben tartották fogva őket. 1945-ben Laidonert átszállították az ivanovói börtönbe, 1952-ben pedig a moszkvai Butirkába, ahol „a Szovjetunió területén folytatott kizsákmányolásért” 25 évi szabadságvesztéssel sújtották. Ugyanennyire ítélték a tábornok feleségét. Laidoner már a következő évben meghalt a vladimíri börtönben, feleségét később hazaengedték, és 1978-ban halt meg Észtországban.

Ugyanez a sors várt az észti államiság megteremtőjére, Konstantin Päts köztársasági elnökre, akit 1940. július 30-án hurcoltak el családotstul.

Päts családjának sorsáról az elnök menyje, Helge-Alice Päts – Jaan Lattik, ismert író lánya – számol be emlékirataiban. Ő maga később hazatérhetett, 1988-ban halt meg Észtországban. Fia, Mati Päts, mérnök ma is Észtországban él.

Mindez azonban csak a kezdet kezdetét jelentette. A letartóztatások üteme egyre gyorsult, már havonta több száz ember került börtönbe. Az 1940-es évben közel 8 000 főt tartóztattak le, köztük valamennyi volt államfőt, a parlamenti képviselők zömét, a közigazgatás és a gazdasági élet prominens személyiségeit, a rendőrségi vezetőket.

Egyre többen tűntek el „államellenes tevékenység” miatt. Elsőként az Észt Sportszövetség teljes vezetősége, melyet azzal vádoltak, hogy az 1940. július 17-ei Észtország–Lettország futballmérkőzést követően tüntetést szervezett. A sportvezetőket rövidesen követte az észt szabadságharc emlékműveinek lerombolását megakadályozni próbáló diákok egész sora.

A letartóztatottak zömét az előre elkészített névjegyzékek alapján vették őrizetbe. A deportálásról kezdetben azt állították, hogy az érintetteket csupán „evakuálják” a közeledő háború elől. Csakhogy a tisztogatás már jóval a háborús veszély megjelenése előtt kezdetét vette.

Robert Conquest írja a *The Great Terror* című művében, hogy az 1939–40-ben a Szovjetunió által bekebelezett országok „eliminálásra” ítélt lakosságrészei pontosan körülírható csoportokból álltak, például azokból, akik az első Észt Köztársaság idején tagjai voltak valamely polgári szervezetnek. Ez a lakosság egynegyedét ölelte fel. Egy ilyen átfogó hadművelet lebonyolításához a tömeges deportálás tűnt a legjobb eszköznek – szovjet gyakorlat szerint ugyanis a bűnösökkel együtt családtagjaikat is deportálták. Nyilvánvaló, hogy a kitelepítést már 1939-ben előkészítették, a részleteket pedig 1940-ben, a Baltikum megszállása után dolgozták ki.

A német csapatok kezére került dokumentumok alapján feltételezhető, hogy a kérdéses rendelkezések nagy részét az NKVD Moszkvában szövegezte meg. Ebbe a helyi komiszároknak nem volt beleszólásuk. A deportálásokra vonatkozó utasítást Szerov, a Szovjetunió helyettes belügyi népbiztosa írta alá.

Az adatgyűjtés 1940–41 telén vált céltudatosá. Ekkor az NKVD körzetekre osztotta fel a három országot, és elrendelte, hogy minden egyes körzetre vonatkozóan állítsák össze a „szovjetellenes elemek” névjegyzékét. Erre a listára korábbi tevékenysége vagy egyes szervezetekhez tartozása révén bárki fölkerülhetett – ide sorolták az „ellenforradalmi szervezetek, valamint a szovjetellenes, nacionalista és fehérgárdista szervezetek tagjait, a rendőröket és a fegyőröket, a magas rangú közigazgatási hivatalnokokat és a gazdasági vezetőket”. De egy feljelentés is elég volt – pl. ha az illető Sztálin-viccet mesélt vagy a „polgári diktatúra idején” szidta a Szovjetuniót, esetleg szabotőr volt vagy kizsákmányoló. A skála meglehetősen széles volt, a vád nemegyszer kifejezetten abszurdnak tűnt. Az információknak nemigen jártak utána.

A deportálások gyakorlati lebonyolítását a Moszkvában megfogalmazott instrukciók alapján létrehozott helyi „trojkákra” bízta. A műveletet mindhárom országban egy-egy központi trojka irányította, Észtországban Boris Kumm, az Észt SZSZK államvédelmi népbiztosa, Andrei Murro, az Észt SZSZK belügyi népbiztosa és Karl Säe, az Észt Kommunista Párt első titkára tartozott a tagjai közé. Ugyanezek a szervezetek tagjai közül válogatták ki a helyi trojkák tagjait. Ők ültek össze 1941. június elején, ők állították össze – központi direktívák alapján – a végleges névjegyzékeket. A gyakorlati végrehajtás a helyi akciócsoportokra hárult, ezek tagjai gyakran tisztában sem voltak vele, mi lesz a feladatuk.

A deportálás a június 13-áról 14-ére, péntekről szombatra virradó éjszaka kezdődött meg. Dél tájban került sor a különféle intézmények tehergépkocsi állomá-

nyának összevonására. Június 13-én este előre kijelölt helyekre összehívták a legmegbízhatóbbnak tekintett kommunistákat és ifjúgárdistákat. Egyidejűleg rendőri ellenőrzés alá vonták a teljes telefonhálózatot. A titkos előkészítés ellenére a hír sok helyen kiszivárgott. Volt, ahol a sok tehergépkocsi keltette fel az emberek figyelmét, volt ahol a vasútállomásokon veszteglő sok tehervagon. Akit időben figyelmeztettek, annak többnyire sikerült otthonról eltűnnie. A többség azonban nem mozdult, nem félt, mert nem érezte magát bűnösnek. Ezért a figyelmeztetések egy része hatástalan maradt.

Pedig a valóság csakhamar messze felülmúlta a rémhíreket. 13-án este a településeken levő nagyobb termek – Tallinnban például a Grand Marina filmszínház, Tartuban az Észtt Egyetemi Diákszövetség székháza – megteltek különféle ürüggyekkel oda toborzott férfiakkal és nőkkel. Többségük csak ott és akkor tudta meg, miről is van szó. De már nem szökhettek meg – az épületeket körülzárták a Vörös Hadsereg egységei. A bent rekedtekből négyfős brigádokat alakítottak, minden brigádot a biztonsági szolgálat egy embere, az ún. „brigadéros” vezetett. Kiosztották az utasításokat és a szükséges okmányokat (deportálandók névjegyzéke, a vagyon lajstromozására szolgáló űrlap stb.), és munkához láttak. Az akciócsoportok csupán végrehajtottak – minden a vezető „brigadéros” jó- vagy rosszindulatán múlt.

A brigádok 14-én éjszaka egy és kettő között léptek akcióba. Este gyanútlanul pihenőre tért családokat vertek föl álmukból, felolvasták előttük a parancsot, mely szerint letartóztatják és deportálják őket. Álmos gyermekek sírásától kísérve kezdődött meg a házkutatás, a családnak ezalatt kellett a személyenként legfeljebb 100 kg-ot kitevő úti poggyászt összeszednie. A brigadérosok általában „elfelejtették” megemlíteni, hogy a családfőt rövidesen különválasztják családjától. Ami a lebonyolítást illeti, a kitelepítők gyakran segítettek a csomagolásban a kétségbeesett embereknek, de arra is volt példa, hogy szinte üres kézzel vitték el őket.

Az első tehergépkocsik gyorsan az állomások mellékvágányain veszteglő tehervonatokhoz hordták „rakományukat”. A deportáláshoz összesen 490 vasúti kocsi állt rendelkezésre, beleértve az örök vagonjait. Tallinnban a szerelvények a kikötőben, a kopli vasútállomáson és Pääskülában vesztegeltek. Kész szerelvények várakoztak Haapsalu, Keila, Tamsalu, Narva, Petseri, Valga, Tartu és Jõgeva pályaudvarain is.

A vonatok lassan megteltek deportáltakkal. Összegyűjtésük egész nap tartott, gyakorlatilag csak 16-án reggel fejeződött be. A június 13-án Moszkvából Rigába küldött utasítás szerint Észtországból 11 102 főt kellett volna kitelepíteni. Ennél valamivel kevesebbet deportáltak – sokakat figyelmeztettek, vagy pedig a vak véletlen folytán éppen nem voltak otthon. Így egészen pontosan ma már nem állapítható meg, hány embert hurcoltak el június 14 és 17-e között. Az 1943-as adatok azt mutatják, hogy a szám 9728 lehetett, és ebből 3512 volt férfi, 3024 nő, 3067 pedig 18 éven aluli. Az *A*-val (arreteeritud = letartóztatott) jelölt vagonokba kerültek a férfiak, a *B*-vel jelöltekbe a nők és a gyermekek. Azzal, hogy a férfiakat mindenféle vizsgálat és vádemelés nélkül letartóztatottnak nyilvánították, megtörtént az első lépés különválasztásukhoz. A deportált férfiak egy része egyébként közbűntényes volt.

1941. június 17-én a vasúti szerelvények Narvánál, illetve Irboszkánál átlépték az ész-t-orosz határt. Az előírások szerint egy vagonban maximum 30 főt volt szabad elhelyezni, ezzel szemben egy-egy kocsiba több mint 50 főt zsúfoltak be. Fényt csak egy keskeny nyíláson át kaptak, vizük nem volt, a WC-t egy a kocsi padlójába ütött kifolyó pótolta. A levegő füledt volt és dohos, a napon álló vagonok rettenetesen felforrósodtak. Sokszor rokonok és ismerősök, nem egyszer vadidegenek hoztak vizet és ennivalót a rácsok mögé zárt, elcsigázott embereknek. De az örök többnyire puskatussal elkergették őket.

A deportáltak az állomásokon álló vagy a nyílt pályán haladó vonatból üzenő cédulákat és leveleket dobáltak ki hozzátartozóiknak. Később fiatalok járták végig a töltéseket, összeszedték a papírokat, és továbbították a címzettekhez. Sokaknak egy papír fecnire, egy cigarettásdobozra vagy más használati tárgyra firkált néhány sor jelentette apjuktól, anyjuktól, férjüktől, nővérüktől vagy fivérüktől az utolsó üzenetet.

Kezdetben a deportált családok ugyanazon a vasúti szerelvényen utaztak, később a férfiakat leszállították, és egyenesen valamelyik büntetőtáborba továbbították őket. Zömmel Sztarobelszkijbe vagy Babinovóba, illetve a kirovi körzetben levő kényszermunkatáborokba kerültek. Sztarobelszkijt és Babinovót azonban rövidesen annyira megközelítették a német csapatok, hogy az oroszok jobbnak látták Szibériába továbbküldeni őket. A sztarobelszkiji deportáltakat például Szoszvába szállították. És bár a férfiak eleinte nem éltek elviselhetetlen körülmények között – még volt ruhájuk és tartott az otthonról hozott élelem –, Szibériában már mindent elvettek tőlük.

A táborokban „biztosított” koszt pedig nem volt elég az életben maradáshoz. A rabok reggeltől estig kemény erdei munkát végeztek, ami kiszívta belőlük a maradék életerőt. Mihelyt beállt az első komoly fagy, tömegesen hullani kezdtek. Az év végén már el sem tudták temetni a rengeteg halottat, a csonttá fagyott holttesteket egyszerűen felstószolták a barakkok mögött, akár a tűzifát. 1942 tavaszán a 3 000 férfiból alig 100 volt életben.

1941 végén különleges bizottságok járták végig a táborokat, vizsgálódtak és ítéleztek. Többek közt jó néhány halálos ítéletet hoztak, amit nyomban végre is hajtottak. A „büntettek” kivizsgálása és az ítélethozatal formális volt. Csak azok maradtak életben, akik a táborok krémjéhez tartoztak, vagyis a szakácsok, a felcserék és az orvosok. Az 1941. június 14-én deportált ész-t férfiak közül végül mintegy húszan térhettek haza.

Erről azonban a családtagok semmit sem tudtak. A családok többségét a kirovi és a novoszibirszki gazdaságokban, mezőgazdasági üzemekben és erdőgazdaságokban dolgoztatták. Élelemhez alig jutottak, mert a helyi lakosság is nélkülözött. Addig még csak elboldogultak, ameddig tartott a hazulról hozott élelem, és volt mit eladniuk, de aztán beköszöntött az éhség; a nélkülözés és a hideg sorra szedte áldozatait. Tulajdonképpen az öregek már út közben elhullottak – a vagonokban súlyos betegek és bénák is voltak az egészségesek között. Nem egy asszony útközben szült, ami általában az anya és a gyermek halálával végződött.

A halottakat csak napok múlva tették ki a vagonokból. El lehet képzelni, hogyan érezték a foglyok magukat. Sok fiatalasszony megtévelyodott, s előbb gyermekével végzett, majd öngyilkos lett.

A nagy kaszás a két első télen aratott legszorgosabban; elvitte a családok egy-egyedét, elsősorban a gyermekeket és az öregeket. Folytatódta a letartóztatások, sokan most kerültek csak büntetőtáborba. Különösen tragikusan alakult azoknak a gyermekeknek a sorsa, akiket szüleik halála után gyerekotthonban helyeztek el: többségük teljesen eloroszosodott.

Amikor a háború véget ért, a deportáltak helyzete kissé könnyebbé vált. Életkörülményeik konszolidálódtak, a rabok az ellátmánytól úgy-ahogy lábra kaptak. 1946–47-ben hazaengedték azokat a 18 éven aluliakat, akiknek voltak rokonaik Észtországban. A gyermekekkel együtt több asszony is hazaszökött, ennek egyes esetekben újabb 5 évi kényszermunka lett a következménye.

De ezzel a szenvedések sora még nem ért véget. 1950–51-ben a biztonsági erők összegyűjtötték, és ismét Szibériába küldték a korábban hazatért gyermekeket. Ez az eljárás sok gyermeket lelkileg végképp összetört. Ők csak az 1950-es évek végén térhettek haza. Közben kiderült, hogy a deportáltak zömét a korabeli törvények szerint is jogtalanul hurcolták el, csakhogy addigra már sajnálatosan kevesen maradtak azok, akiket rehabilitálni lehetett volna.

És mindez nem csupán velünk, észtekkal történt. Pontosan ugyanez a sors várt 1941. június 14-én több tízezer lettre és litvánra, százalékosan ugyanannyira, mint ahány észtre. És még egy sor népre a nagy Szovjetunió határain belül.

Az eredeti terv, mely a balti lakosság egynegyedének deportálását tűzte ki célul, csak azért nem valósulhatott meg, mert a hitleri Németország megtámadta a sztálini Szovjetuniót. Észtországban már 1941 júliusában megtörténtek az előkészületek egy második deportálási hullám elindítására, tényleges kitelepítésre azonban csak Saaremaa szigetén került sor. Ez az oka annak, hogy Saaremaa a legtöbbit szenvedett észti megyék közé tartozik.

Ami azonban 1941-ben elmaradt, az az ország második szovjet megszállása után csendben, ám a tervezettnél nagyobb mértékben megvalósult. Igaz, hetvenezren kicsúsztak a hurokból – Nyugatra menekültek. Ha itthon maradnak, aligha ússzák meg a deportálást, mivel ők a politikai elit, az értelmiség soraiból kerültek ki. Így, hogy elmenekültek, legalább megőrizhették nemzeti identitásukat.

Annál alaposabban tisztogatás ment végbe az otthon maradtak közt. 1944 végén az *Omakaitse*, a polgárőrség valamennyi tagját letartóztatták. Ez a szervezet 1941-ben, a szovjet csapatok visszavonulása után alakult. A letartóztatottakat Szibériába vitték.

1945-ben elűzték a német származásúakat, deportálták az ifjúsági szervezetek tagjait.

A legnagyobb méretű kitelepítésre azonban 1949. március 25–26-án a kolhozosítás jegyében került sor. Ekkor Boris Kumm az Észt SZSZK KB számára készített beszámolója szerint 20 498 főt deportáltak Észtországból. Az erre vonatkozó irattári anyagok ugyan nem hozzáférhetőek, ám a kutatók egybehangzó véleménye

szerint a kitelepítettek tényleges száma meghaladta a 40 000 főt. Ezt erősíti meg a biztonsági szervek 1949. március 13-ai felmérése, mely 14 000 deportálandó *családról* beszél, illetve a deportáláshoz szükséges vasúti kocsik nagy száma – a beszámoló 1100 vagonról tesz említést. A deportáltak 92,5%-a ezúttal nő, gyermek és aggastyán.

Csakhogy a szenvedések sora még ezzel sem ért véget. Tovább folytak a letartóztatások: 1951-ben a szabadegyházak tagjait deportálták Szibériába. Az észti erdőkből folytatódott a hajsza az „erdei testvérek” után, az utolsó erdei testvér – szovjetellenes partizán – 1978-ban lett öngyilkos, amikor a biztonsági erők körbezárták.

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálának természetesen megvolt a maga hatása: a deportáltak zöme visszatérhetett szülőhazájába. Persze nem mindenki, hisz sokan nem otthon voltak anyakönyvezve, arról nem beszélve, hogy a hazatérők nem kapták vissza lakásukat, tanyájukat vagy házukat. E tekintetben csak a közelmúltban történt a közvélemény nyomására némi változás. A deportáltak jogi státusának rendezését pedig csak az emberiség ellenes bűntettek számbavétele tette lehetővé.

Ebben azonban az Észti Hagyományvédő Egyesületnek is volt némi szerepe. Elsőként ez a szervezet fordult 1988. március 25-én az Észti SZSZK Legfelsőbb Tanácsához, kérve, hogy a tömeges deportálást minősítse emberiség ellenes bűntettnek.

De az egyesület már ezt megelőzően, február 22-én gyűjtést hirdetett. Ahogy száz évvel korábban Jakob Hurtnak sikerült az észti népdalkincset az enyészettől megmentenie, úgy akarták az egyesület aktivistái történelmi visszaemlékezések gyűjtésével a pusztulástól megmenteni az észti nép megíratlan történelmét. Felhívásuk értő fülekre talált, a több ezer önkéntes mintegy 15 000 oldal írásos, illetve 150 óra magnetofonszalagon rögzített visszaemlékezést gyűjtött össze egyetlen év leforgása alatt.

A sok értékes anyag közt számos olyan emlékirat-töredék is érkezett a Hagyományvédő Egyesülethez, mely az 1941-es deportálásról tartalmaz fontos információt. Egyes beszámolók szerzője névtelen, ez azonban hitelességüket nem csorbítja. Köztük kétségtelenül Rein Vare 1941–44 között írt naplója a legérdekesebb.

A napló 1941. június 14-én kezdődik és 1944-ig tart, amikor elfogy a fiú papírja. Rein Vare 1931. április 4-én született, vagyis a naplóírás kezdetén alig tíz éves volt. Apja, Juhan Vare (a nevek észtesítését megelőzően Varner) korának jellegzetes tanítója és népművelője, „a föld sója”, ahogy akkoriban szokás volt mondani. Olyan ember, aki a tanítás mellett mindig talált rá időt, hogy egyesületekben és önképzőkörökben tevékenykedjék, kórusokat és zenekarokat vezessen, színdarabokat rendezzen, és részt vállaljon a polgárőrségben. Nyilván utóbbi „bűne” miatt hurcolták el. A deportálás a családot szétszórja, az asszony, a fiú és a lány soha többé nem látja a férjet és az apát. Juhan Vare 1942 telén halt éhen az iszariszkinói haláltáborban. Fia naplójában azonban él ma is.

A család életében az 1946-os év jelentett boldog fordulatot, amikor engedélyezték, hogy a gyermekek hazatérjenek Észtországba. Csakhogy az anya utánuk

való sóvárgása minden észérvet és akadályt legyőz – gyermekei után szökik, eljut egészen Leningrádig, sőt a várostól 30 kilométerrel nyugatra fogják el, és újabb három év kényszermunkára ítélik. 1950-ben még száműzetése helyén találjuk.

Csapás csapást követ. Rein Varét, aki Észtországban fejezte be az iskolát 1951-ben, ismét letartóztatják. Két hónapig a tallinni Patarei-börtön foglya, majd visszaküldik Szibériába. A lány felkutatásához több időre van szükség, de őt is megtalálják, és néhány rossz hírű leningrádi börtön érintésével az ő útja is Szibériába vezet. Már ekkor tudható, hogy ebből a sokból Rein Varénak soha többé nem sikerül kigyógyulnia.

1958-ban a család végre megkapja a hazatérési engedélyt, csakhogy ők már nem azok, akik voltak. Rein megkeseredett, számára az életnek többé nincs napfényes oldala. Egyik munkahelyről a másikra vándorol, alkoholista lesz, végül 1984. február 1-én hal meg Viljandiban úgy, hogy holttestére csak napok múlva bukkanak rá szomszédai. Rein Varét 1984-ben, Orwell évében temetik el a viljandi temetőben.

Az orwelli társadalomban a hatalom úgy tartja fenn uralmát, hogy tökéletesen a kezében tartja a múltat, a történelmet és az emlékezetet. 1984-ben mégsem ez történt. Rein Vare Szibériában írt, patkány rágta naplója minden megpróbáltatást túlélt. Megérte azt a kort, amikor a múlttól, a múlt eseményeiről ismét lehet beszélni. A napló a tallinni 54. számú gimnázium hagyományvédő körének vezetője, L. Onni kezébe került, onnan pedig az Észt Hagyományvédő Egyesülethez. Idén megjelenik, és remélhetőleg jó néhány országba eljut. És akkor talán mások is érteni kezdik, hogy mit kellett egy ötezer éve mai lakóhelyén élő, kis balti népnek elszenvednie, és mi történt a nagy birodalom más népeivel. Mert szeretnénk, ha végre meghallgatna bennünket valaki...

És akkor azt is megértenék, hogy egy nép szabadságvágát semmilyen eszközzel nem lehet elpusztítani. Mert hogyan maradhatott volna meg másképp népünk, ez az arccal a sárba taposott, csaknem egyharmadával megfogyatkozott embercsoport, és hogyan tudott volna hamvaiból alig egy év alatt föltámadni, akár egy Főnix-madár?!

(1989. január)

Emlékek Szibériából

Marie Riiitel visszaemlékezése

Június 14-én, szombaton, reggel fél kilenckor egy tiszt vezetésével orosz katonák törtek be a házunkba, és közölték, hogy le vagyunk tartóztatva. Valamennyiünket falhoz állítottak, és megmotozták a férjemet. Átkutatták a szobákat, és minden értékes tárgyat zsebre vágtak. Végül azt mondták, negyven percünk van rá, hogy összecsomagoljunk, az autó itt áll már a ház előtt. Gyorsan összeszedtük

a legszükségesebbeket, majd 90 éves édesanyám és bolond fiam kivételével fölparancsoltak minket a teherautóra. Az undlai községi házára vittek, ott gyűjtötték össze a környékbelieket. Onnan autóval vittek tovább bennünket Rakverébe.

Estére értünk Rakverébe. Itt vonatra raktak, elkülönítve, külön a férfiakat, külön a nőket. Hétfő reggelig ott rostokoltunk, akkor Tapa irányába mozgásba lendült a zsúfolt vonat. Amennyire csak bírtunk, próbáltunk kilesni az ablakrácsra, hogy még egyszer láthassuk a sok szívünknek kedves helyet. A vagonok ajtaját szigorúan lelakatolták. A mi kocsinkban 25-en voltak, húsz felnőtt és öt gyermek, de a csomagokkal együtt annyira túl volt zsúfolva, hogy többeknek állniuk kellett. Éjjel-nappal. A mi családjunk szerencsés volt, nekünk jutott egy sarok, ahol, legalábbis éjjel el tudtunk dőlni. Persze egyikünk sem tudott elaludni, annyira aggódtunk a jövőnk miatt. Étvágyunk nem volt, a legtöbb hazulról hozott étel megromlott a rossz, elviselhetetlen levegőben, ugyanis a vécé is a vagonban volt elhelyezve. Így zötyögtünk Oroszország felé. Mielőtt átléptük volna a határt, két napig állt a szerelvény. Azt hittük, hazaengednek, de aztán jött az ukáz: tovább!

A vonat átlépte az orosz határt, és attól fogva éjjel-nappal szakadatlanul haladt előre nyöszörgő és síró utasaival. Csak akkor nyitották ránk az ajtót, amikor egy névjegyzék alapján ellenőrizték, megvagyunk-e. Egyik éjszaka megálltunk egy állomáson, hallottuk, hogy kinyitották azoknak a vagonoknak az ajtaját, amelyekben a férfiak voltak, és kiszállították őket. Közben kitörhetett a háború, mert az ajtó- és ablaknyíláson keresztül láttuk, hogy katonavonatok jönnek velünk szemben. De mi csak zötyögtünk tovább, míg egyszer csak magas hegyeket vettünk észre. Az Ural volt. Ekkor megértettük, hogy az út Szibériába vezet. Meleg volt, izzadtunk, csak úgy nyüzsögtek rajtunk a tetvek. Kértük, engedjék meg, hogy megmosakodjunk. Egyszer kieresztettek a vagonból, akkor erős őrizet mellett megfürdöttünk egy völgyben. Akkor mozoghattunk először több hét ülés után. A férjeimet is akkor láttam utoljára az ablakon át. Az út az Uralon vezetett keresztül. Végül megálltunk az egyik folyó partján fekvő nagyvárosban. Ez volt Novoszibirszk. Itt tutajra raktak, több ezer embert, a tutajt egy vontatóhajó felhúzta a folyón, és végül Ajpolovában újból partra tettek. Mi az Ob folyón utaztunk fölfelé, de Ajpolova az egyik mellékfolyó, a Vaszjuga mellett fekszik. Amikor partra szálltunk, akkora vihar tört ki, hogy térdig ért a víz, mindent elöntött, a ruhásbatyukat, a lisztet és a darát, és mindent tönkretett.

Ekkor történt, hogy Paul és Vaike vörhenyben megbetegedett. Másnap egy kisebb hajó továbbvitte az embereket, nekünk viszont a gyerekek betegsége miatt két hétig Ajpolovában kellett maradnunk. Vaike betegebb volt, mint Paul. Már már lemondtunk róla – csaknem teljesen kihűlt a teste, csak a szíve kalapált még –, de aztán fordulat állt be, és javulni kezdett az állapota. Ekkor egy kis folyami gőzösön Ognjev Jariba vittek bennünket, ahol ismét egy hetet töltöttünk. Innen a betegeket és a gyermekeket egy disznószállító tutaj vitte tovább, az egészségeseeknek és az erőseeknek gyalogolniuk kellett. Én a két kisebb gyerekekkel a tutajra kerültem, Elma azonban a többiekkel együtt gyalogolt Medvenkáig, száműzetésünk helyéig. Ott szállást kaptunk, amiért fizetnünk kellett, jöllehet nem volt pén-

zünk. Így a ruhánkat, vagy amink volt, kellett odaadnunk. Nekem fáj a lábam, Paulnak véres hasmenése volt, Vaike pedig még mindig gyengének érezte magát.

Mi kaptuk a faluban levő legjobb lakást – a parancsnok utasítására, aki nagyon kedvelte Elmát. Aztán hullani kezdett a nép, ki éhen halt, ki a hasmenésbe pusztult bele. Mi nem éhezünk még, mert tartott az otthonról hozott étel, meg aztán Elma rögtön munkába is állt az érkezésünk utáni második napon. Szeptember elsején arattam először sarlóval búzát. Mivel beteg voltam, nem volt normám, azt mondták, annyit aratsz, amennyit bírsz. Enni háromszor ehettem a közös üstből. Lassan felépültem, ekkor már a kolhoz csűrébe jártam dolgozni, szellőztettük és válogattuk a gabonát. Így ment ez egész télen, mivel Elmát a fenyőmagolaj gyárba küldték dolgozni. Ez 1941-ben és 1942 elején történt.

Az októberi forradalom évfordulóját követően Elma megbetegedett, megfázott, és a betegség a tüdejére ment, rettenetesen köhögött, és sorvadni kezdett. Akkorra elfogyott minden ennivalónk, beköszöntött az éhség. Annyit dolgoztam, amennyit csak bírtam, éjszaka pedig élelmiszert loptam, hogy életben maradjunk. Paul is, Elma is erősen beteg volt. Vaike nem, de hát mi haszon van egy kisgyermekből? A bajok ellenére Elma meg én kijártunk fát vágni az erdőre. Amikor Elma már nem bírta, egyedül mentem, de egyik este nem bírtam hazamenni, elvágódtam, ott maradtam az úton. Elma jött értem, ő támogattott haza.

Ekkor már erősen éhezünk. Télen kenderocsút ettünk meg borsószárat. Tavasszal zöldféléket – csalánt és bogáncsot. Négy hónapig kizárólag ezen éltünk – meg kenyéren. A felnőttek 200 grammot kaptak naponta, a gyermekek 100-at. De ez sem segített, Elma gyenge volt, járni sem bírt, én magam pedig négy hónapig csak négykézláb tudtam mászni. Így, négykézláb, kúszva gyűjtöttem a bogyót az erdőn.

Paul is szeretett volna segíteni, ezért ő is kivonszolta magát. A teste mindenütt fel volt puffadva. Este várjuk haza, hát nem jön. Orosz gyerekek jöttek, azok mesélték, hogy Paul eszméletlenül fekszik a hegyoldalban. Elma és Vaike hozta haza. Ez volt élete utolsó kirándulása. 1942. augusztus 10-én leültünk vacsorázni. Nem ettünk egész nap, estére adtak minden gyereknek 150 gramm kenyeret, minden felnőttnek 300-at. Szereztem Paulnak egy fél liter tejet is, mert nagyon gyöngye volt. Annyira, hogy enni sem tudott, Elma etette, akár egy csecsemőt. Hirtelen mintha valami sötét árnyék úszott volna el Paul arca fölött. Elma fölkiáltott: „Istenem, meghal!” Kivette Paul szájából a kenyérdarabot, és tejjel itatta. Paul nem szólt, a térdemen feküdt, fogta a kezem, erősen szorította. A kezem előbb a szívére húzta, aztán a homlokára, végül csak szorította. Így feküdt némán a térdemen, míg életének kis mécsese ki nem lobbant. Este 10 óra lehetett.

Lepedőből szemfedőt varrtunk, a lábára fehér harisnyát húztunk, és egy kis tollpárnát tettünk a feje alá. Elma és Vaike temette el, én olyan gyöngye voltam, hogy ki sem bírtam vonszolni magam a temetőbe. Egy héttel később néztem meg a sírját, de akkor is olyan gyengeség jött rám, hogy az egész éjszakát kint kellett töltenem a sírnál, csak reggel bírtam valahogy hazakúszni. Elma és Vaike már aggódott, azt hitték, meghaltam az erdőben. Ekkor már csak hárman voltunk.

Elma betegsége is rosszabbodott. Nem volt se élelem, se orvosi segítség. Beállt a tél és az iszonyú éhség. Elmán jelentkezni kezdtek a téboly első jelei, hol azzal ébresztett föl éjszaka, hogy szerezzek neki borjút vagy bárányt, hol azt akarta, hogy törjek be minden ajtót. Persze nem tehettem. Csak a falu egyetlen istállójába jártam el éjszaka, lopva fejtem a teheneket, mert nem volt pénzünk, amin tejet vehettünk volna. Közben pedig tudtam, hogy ha valaki meglát, baltával agyonver. Aztán még ennél is cudarabb idők következtek, már semmink sem volt, csak egy kevés fagyott krumplihéj. Elma fiatal szervezete még négy napig bírta evés nélkül, végül többórai kínos haláltusa után 1943. március 11-én 11 órakor meghalt.

A meglevő lepedőnk feléből varrtam neki szemfödelet, volt még egy pár fehér harisnyánk, azt a lábára húztam, a feje alá tollpárnát tettem, a mellére meg odaraktam a fényképemet és a családi képeket. Egy narvai asszonnyal egy sírba került. De mert sok hó esett, és a temető messze volt, nem bírtam kikísérni a sírhoz. Akkor már Vaike is beteg volt, úgy hogy egyikünk sem látta, amikor eltemették.

Amikor Elma meghalt, már negyedik napja nem ettünk semmit. Eladtam hát a bundámat, azért kaptunk egy kevés krumplihéjat, néhány marharépat meg vegyesen káposzta- és burgonyalevelet. Ez kissé enyhítette az éhségünket.

Sőt, annyira lábra kaptunk, hogy két hét múlva el tudtunk menni a járási központba. Akkor már öt hónapja nem jutottunk ugyanis kenyérhez, az állami kenyéradagot megvonták, a kolhoz pedig nem adott semmit. Azt mondták, ti észtek vagytok, nektek nem kell. Március 23-án indultunk útnak Vaikével. Este hatkor indultunk Medvenkából Ognyevbe. A tizennégy kilométer utat el-elesve, egymást támogatva tettük meg, az erőnk is elfogyott, mert a holminkat is húznunk kellett egy szánkón. Éjszaka Ognyevben kaptunk végre kenyeret, először öt hónap után, ketten 1 kg 750 grammot. Még a holminkat felrakhattuk egy lófogatra, és másnap reggel gyalog indultunk tovább a 18 kilométerre levő Kuntinkuba.

Vaike támogatott, már amennyire bírt. Szerencsére meleg és száraz volt az idő, mert rongyokban jártunk, a lábunkra is csak kapcát csavartunk. Kuntinkuból, ahol az éjszakát töltöttük, további 23 kilométer út vezetett Vaszjuganba, a járási székhelyre. Nagyon gyenge voltam, 5–6 kilométerre a település előtt összeestem, és nem bírtam lábra állni. Vaike sírt, fenyegetőzött, szidott, könnyögött, de hogyan kúszol tovább, ha egyszer nem bír el a lábad. Arra gondoltam, bevonszoló magam egy bokorba, majd csak megszán a halál. De Vaike nem hagyott ott. Végül egy fát szállító fiú ért utol bennünket, ő mindkettőnket fölvelt a rakomány tetejére, így jutottunk el a járási székhelyre.

Csak arra emlékszem, hogy édes teát, süteményt és sózott halat kaptunk, azután elájultam, és csak kedd este tértem magamhoz – egy irodafolyosón. Vaikével együtt bevitték egy kollégiumba, ahol már húszan voltak. Ágyba fektettek, ott voltam két hónapig, se nem haltam, se nem éltem. Rettenetesen fáj a hasam, szét akart szakadni. Felpuffadtam, de nem kaptam orvosi ellátást, azt mondták, úgyis meghalok. Végül a bőséges étkezés segített, kezdtem lábra kapni. Annyi kenyeret kaptam, amennyit a dolgozók, napi 800 grammot, Vaike 400-at. Emellett kaptunk

vajat, cukrot, halat, hagymát és lisztet. A vezető példásan viselte gondomat. Tavasszal, amikor Vaike főnökének a teheneit a közelbe csapták ki legelni, én a krumpliföldet vigyáztam. Ott voltunk őszig. Télen nem kaptam munkát a kolhozban, így másutt kellett keresnem. Megtanultam halászhálót fonni, így valahogy megéltünk. Később Vaike is segített, disznópásztorkodott, segített a kőműveseknek, alkalmi munkába járt. Én télen a villanytelepen voltam őr, nyáron a mezőn.

Mind a ketten rongyokban, félmeztelenül, mezítláb jártunk, gyakran napokig étlen. Éjjel az étkezde udvarán meg-megdézsmáltam a hulladéktárolót, hátha találok benne rothadt burgonyát vagy káposztalevelet. Egyszer észrevettem, és nekem estek, úgy elverték bottal, hogy két hétig munkaképtelen voltam. Amikor még Paul megvolt, ő és Vaike a kertekben és a budi környékén gyűjtött csalánt. Az oroszok nem ették, nekünk viszont nem engedték meg, hogy szedjünk. Ostorral kergettek ki a kertből, ha megláttak. Paul és Vaike nem egyszer sírva, üres kézzel jött haza, ostornyomokkal a fejükön és lábukon. Csalánt és bogáncsot később az éjszaka közepén szedtek, amikor sütött a hold. A kender ocsúját megszáritottuk, lisztté őröltük, abból készítettünk nagy ritkán süteményt utóételnek.

Aztán híre jött, hogy a fiatakorúakat hazaengedik. Jaj, de nagy gondban voltam, hogy tudom Vaikét hazaküldeni, amikor nincs pénzünk útiköltségre, nincs élelmünk az útra, nincs se ruhája, se cipője, olyan szegények voltunk mi, akár a templom egerei. Az első évben, amikor hazatérhettek, nem volt engedélyünk, útiköltség volt, és volt ruhája is. Aztán megjött a tél. A pénzromlás elvitte az útiköltséget, az élelmiszert is föléltük, és tavasszal, amikor megjött az engedély, már nem tudott elmenni. Éhezünk, gyűjtöttük a pénzt, otthonról is kértünk segítséget. Két csomag korpát és egy kevés pénzt kaptunk. Nagy keservesen összeszedtük az útiköltséget, 500 rubelt. Vaike elutazott úgy, hogy el sem köszönhettem tőle, mert messze pástorkodtam, és neki hirtelen kellett elindulnia.

Most egyedül élek, van időm töprengeni azon, ami elmúlt, még ma is megbor-zongok, ha rágondolok. Magam is csodálkozom, hogy nem zavarodtam meg, noha ezt mind átéltem. Lehet, hogy az élet megedzett. A férjemről azóta sem hallot-tam, azt sem tudom, él-e, avagy meghalt. Vaikén kívül minden gyermekem halott, anyám is meghalt. A sorsom még álmomban sem hagy nyugton, egyre a férjemet látom... ❖

JÁVORSZKY BÉLA *fordításai*